

Tárgyak és ereklyék, tények és legendák
(Kultuszkutató konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban)

Az irodalmi kultusz önálló kutatási területként 1988-ban honosodott meg Magyarországon. Dávidházi Péternek a nemzetközi és a hazai Shakespeare-kultusz történetét, közös jegyeit elemző könyve készítette az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársait, hogy kutatócsoportot alakítsanak (KUKUCS) Dávidházi Péter és Tverdota György vezetésével. Céljuk az irodalmi kultusz mint jelenség közös vizsgálata. Később más tudományterületek képviselői — művészettörténészek, történészek — is csatlakoztak e programhoz. A kultusz kutatás a történeti szociológia, mentalitástörténet körébe eső tényeket vizsgál, társadalomlélektani mechanizmusok működését kívánja felderíteni.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban 1990. november 5–6-án üléselő konferencia az irodalmi muzeológiát választotta tárgyaúl, de elhangzottak a kutatás általánosabb irányába eső előadások is.

Praznovszky Mihály: Irodalmi emlékhelyek c. előadásában az irodalmi emlékhelyek — írói emlékházak, emlékmúzeumok — és a vallási kultusz helyek önként kínálkozó párhuzamaira hívta fel a figyelmet. A múzeum, a kiállítás „szent tér”: elkülönül a nyilvános és a csak beavatottak által használható terület, rítusokhoz kötött a bejutás, sokszor maga az épület elrendezése is templom jellegű, tilos — de e tilalom miatt még gyakoribb — a kiállított „ereklyetárgyak” megérintése. Három emlékhelytípusra hozott példát Praznovszky. Az első a Kazinczy-mauzóleum, amelyet az elpusztult széphalmi kúria fölé emeltek. Az 1850-ben épült dór stílusú szentély eredetileg üres volt, csak emlék-koszorúkat helyeztek el benne. Később Kazinczy-szobor, majd művek, képek, ereklyetárgyak jelentek meg benne, de továbbra is megmaradt a templomszerű, emelkedett belső. A második típus: Petőfi kiskőrösi szülőháza. Az 1878-ban felavatott épületben az eredetiség hangsúlyozása, az 1823-as berendezés rekonstruálása, imitálása volt a cél. Az áhítatot kiváltó ereklyetárgyak kerültek a középpontba, a szülőágy, az apa bárdja, pipája stb. A szekszárdi Babits-emlékház sajátossága, hogy a művek hangulatát kívánja felidézni. A kiállítás a versekben szereplő tárgyakat „realizálja”, s ezeket helyezi bele egy-egy Babits-bútorba, enteriőrbe.

Keserű Katalin előadása (Kultuszképek, kultuszsobrok, kultusz helyek) a kultusz társadalmi funkcióját vizsgálta. A felvilágosodás és a francia forradalom idején a vallási közösségek helyett a nemzeti közösség válik meghatározóvá. A kultusz feltétele és célja a társadalmi kohézió — régebben vallásos, most kulturális tevékenység. Az ember csak metafizikailag, a vallással rokon kultusz átélésével ragadhatja meg a világot, pontosabban annak egésze helyett csak egy részét, például a nemzet fogalmát. A művészi ábrázolás, a kultuszkép a maga teljes intenzitásában idézi föl a befogadóban a kultusz egészét. A portré, a megismerésített eszme — a jelentő —, csak része a nemzetnek — a jelentettnek —, de megidézi azt. A fent vázolt gondolatokat az előadó a francia felvilágosodás és Kazinczy kultuszképein, -szobrain szemléletesen bizonyította. Vizsgálta a rítust mint a kultusz ébrentartásának eszközét, mint integráló, vitalizáló erőt, a kultusz „ismétlődő kényszer”-ét, s a szimbolikus cselekvésformákba épülő nemzeti,

közösségi tartalmakat. Előadása végén felhívta a figyelmet a kollektív emlékezet fontosságára — akár a történettudománnyal szemben is —, mivel ennek léte a nemzeti közösség életben tartásának feltétele.

G. Merva Mária előadása (A muzeológus mint a kultusz papja) a kézirat mint kultusztárgy problémáját járja körül. Miért őriz meg a muzeológus látszólag semmilyen információt nem hordozó firkákat, üzenetlapokat, vonatjegyeket? Kiadhat-e nem nyilvánosságnak szánt feljegyzéseket? Mikor sérti az író személyiségének intimitását? Ezekben a nehezen megválaszolható kérdésekben segíti a filológust a megértő, tudatosan elfogult, „kultikus” attitűd, amivel egy írói életműhöz közelít.

Ludmilla Sargina Két Puskin-ház c. előadása két Puskin-emlékhelyet mutatott be. Az egyik Puskin utolsó lakása, a „költő háza”. A főként rekonstruált darabokból álló, lakásszerű berendezés Puskin háromnapos, nyilvános felravatalozásának pillanatait rögzíti. A moszkvai Hruscsov-palota modern múzeum, itt az enteriőrök a művek hangulatát idézik, részletről részletre megépítették például Puskin leírása alapján Anyegin dolgozószobáját.

Dávidházi Péter előadása (A kultusztól a múzeumig. A Folger Shakespeare Könyvtár szimbolikus jelentése) a washingtoni Folger Shakespeare Könyvtár építészeti szimbólumait, történetének, használatának kultikus elemeit mutatja be. Az 1932-ben felavatott épület, amely egyszerre irodalmi múzeum, színház, könyvtár és tudományos intézet, kívülről az amerikai „kormányzati stílus” elemeit hordozza, belülről Erzsébet-kori, archaizáló kialakítású. Az alapítás története és a könyvtár építészeti szimbolikája az angol-amerikai kultúra egységéről és önállóságáról tanúskodik, az egyszerre hagyományörző és újító szellemű Amerika sajátos kettősségéről.

Takács Ferenc Az ironikus kegyhely. A dublini James Joyce Múzeum c. szellemes dolgozata egy nem szokványos irodalmi kultusz történetét vázolja. Maga Joyce kevéssé volt alkalmas arra, hogy nemzeti nagysággá váljon, hisz lépten-nyomon fájoan gúnyolta az ír nemzetet. Tisztelőinek egy csapata azonban 1954-től, az Ulysses regénybeli napján, június 16-án évről évre bejárja a regény helyszíneit Dublinban, s vidám áldomással ünnepel. A kiinduló pont a Martello-torony, ahol Joyce is lakott egy hétig, itt jött létre magánkezdeményezésre a múzeum. Lassan-lassan átalakult nemzeti zarándokhellyé, turistaprogrammá, de hangulata máig megőrzött valamit Joyce iróniájából.

Kalla Zsuzsa Irodalmi relikviák — profán ereklyék? címmel a nemzeti, irodalmi relikvia fogalmát kívánta tisztázni a Petőfi Társaság gazdag ereklyegyűjteményéből vett példák segítségével. A világi ereklyék típusai, gyűjtésük, a hozzájuk kapcsolódó rítusok a középkori szentek kultuszát ismétlik. E szakrális gyakorlat azonban nem a korai keresztény tanításból ered, hanem a népi vallásosság kialakulásával bukkan fel, a pogány mágiák beépülésének hatására. Az érintkezési mágia mindenfajta tárgy-kultusz alapja, s általános ereje látszik a modern ember relikviaigényében: ereklyévé lett Chaplin botja, Lennon szemüvege. Az alkotó, a művész, az isteni kijelentés közvetítője rajongói szemében, aki érintkezhet valami magasabb rendűvel, felfoghatatlannal. A tárgy érintésével lesz a hétköznapi ember az alkotás pillanatának része. Petőfi sokak szemében „a magyar költő”.

Kultusza a népéért meghaló fiatal isten archetípusára épült, ehhez idomultak a kanonizált életrajz elemei, az ábrázolások. A mitikus csomópontokat emelik ki az ereklyegyűjtők is. A relikviák a csodás születés, a passio — vándorlás és nyomor —, az alkotás, és a rejtélyes halál körül sűrűsödnek. Különlegesek az egyes versek keletkezési pillanatait megragadó ereklyék, például a kard, amelyre Petőfi *A magyar nemest* írta, vagy a Petőfi Társaság által készített ereklye, a „cipruslombok Etelke sírjáról”.

Ratzky Rita Petőfi öltözködését tette vizsgálata tárgyává. A költő a kortársak szerint külön módon, feltűnően öltözködött. Feltehető, hogy egyes „jelmezeiből” kiolvasható, milyen szerepet játszott akkor Petőfi, hogyan látta, hogyan akarta láttatni önmagát. Négy jellegzetes ruhát vizsgált a szerző. Az első a vándorszínész civil ruhaként is hordott jelmeze 1843–44-ben, frakk, attila, cylinder. A második a munkaadója, Vahot Imre által csináltatott „magyar ruha”. Ehhez, a korban szokatlan, nevetséges, sajátosan archaizáló viselethez a szerző kutatásai szerint nem Csokonai, hanem Gvadányi, s az általa képviselt eszmeiség szolgáltatott mintát. Ezt követi a Tóth Gáspár, nemzeti érzelmű szabómester által készített stilizált magyaros ruha, amelyen a kihajtott fehér ingnyak eredete és hatása Byrontól József Attiláig kimutatható. Végül elemezte az előadás Petőfi katonaruháját (egy, a költő utolsó heteiben készült Orlai Petrich kép alapján), amely bizonyíthatóan szándékoltnan tért el a szabályostól.

Csorba Csilla: Szederinda. Az élő Jókai kultusza c. előadása Jókai 50. éves jubileumának tiszteletére rendezett ünnepségsorozat legmeghökkenőbb, legjellemzőbb eseményeit, tényeit elemezte, megállapítva, hogy az „életében halhatatlan” íróban a nemzet önmagát, egy beteljesedett életet ünnepelt. A hihetlen méreteket öltő, az élet minden területére szétágazó ünneplés, a kultikus kegytárgyként ható ajándékok, dísz tárgyak tömege sejteti, hogy Jókai kultusza több volt mint irodalmi esemény. Egyszerre látták benne a 48-as ifjút, a szabadságharc üldözöttjét, az 1861-es határozati párt radikálisát, és az uralkodó kegyeltjét, Rudolf barátját. Jókai maga is elveszítette arányérzékét, félisteni pózba merevedett, s a vidéki felolvasóestekre gyakran már csak a szobrát küldte el, helyettesként. A kultusz váratlanul és hirtelen szűnt meg, a század elejének közszobor-állítási lázában Ady tette szavá egy Jókai-szobor hiányát.

Kerényi Ferenc Déryné naplója. Önkultusz, öngazolás c. dolgozatában a szerző Déryné *Naplójának* történetéből kiindulva vizsgálta, mi tette alkalmassá az énekesnő figuráját arra, hogy a magyar színészet hőskorának jelképévé váljon. Nem a valós életrajz tényeiből indult ki a kultusz, hanem a *Napló*ból, amelyet Déryné a Nemzeti Színház segélyét megszolgálva, kötelességtudó módon papírra vetett. Jó színészmemóriájára támaszkodott, de mint minden memoár, Déryné visszaemlékezései is elfogultak, szubjektívek. Erre az anyagra épített Herczeg Ferenc *Déryné ifjasszony* című drámája, ahol az arisztokrata és a polgárlány szerelmi története, a színésznő erkölcsi heroizmusa áll a történet középpontjában. 1928-tól Bajor Gizi alakította hosszú évekig Déryné, az előadás politikai felhangot kapott, hiszen a cselekmény a Felvidéken, Kassán, és a Királyhágón játszódik. Ekkor jelentek meg a jól ismert porcelánfigurák a boltokban, egy Déryné tiszteletére emelt köztéri szobor nyomán. A kultusz másik forrása, Kalmár

László 1951-es filmje szintén politikai töltetű. Az elnyomottakért küzdő, népi gyökerű színésznőt Tolnai Klári alakította, énekhangját Gyurkovics Mária. A parádés szereposztás, a megvalósítás igényessége táplálta tovább a kultuszt, s feledtette az ideologikus párbeszédet ostobaságait.

Kelevéz Ágnes A kézirat mint kultikus tárgy. A pályakezdés önmitosza Babits *Angyalos könyvében* c. előadása Babits egy korai, kéziratot versgyűjteményének, az *Angyalos Könyv* egy részének (Versek 1903–1911) keletkezését kívánta magyarázni. A kéziratcsomó szerkesztett, datált, lábjegyzetelt „öskötet”, de Babits ebben a formában nem akarta publikálni. Játékos főpróba ez az igazi megjelenéshez; a Négyessy-szeminárium volt résztvevőinek küldte el Babits, tőlük várt bírálatot. Egyszerre barátok, tisztelők, rajongók, egymástól várták saját művészi létük legitimációját. A versgyűjtemény másik forrásvidéke Arany *Kapcsos Könyve*. Nemcsak a művészi megformálásban példa Arany, hanem a „költősors”-ban is párhuzamokat keresett, érzett önmagával Babits.

Kovács Ida A fénykép mint életdokumentum és a kultusz kialakulásának eszköze c. beszámolójában két fényképtípust különít el. Az egyik a művészi portré, amely „nagy embert” ábrázol és igényes kivitelű — ez kultikus érzéseket, áhítatot vált ki. A másik típus időben közelebb áll a jelenhez, amatőrkép, beállítatlan, lényege a spontaneitás. Az első típus a fotós és a modell szándéka szerint is valami magasabb rendűt — a portrén keresztül az illető művészetét — kíván megragadni. Legtisztábban ez akkor sikerül, amikor az író, költő életét, és önmagát is műnek tekinti, s teszi ki közszemlére. Jellemző példák Székely Aladár Ady-fotói. Az arc hordozza az életet, a sorsot, és az ebből fakadó művészi értékeket. Nem véletlen, hogy esetenként tokba teszik, asztalra állítják, falra akasztják ezt a fotótípust. A dedikáció még inkább növeli a fotó személyességét, ereklye jellegét.

Csaplár Ferenc A Kassák-kultusz c. előadásában arra mutatott rá, hogy Kassák új idolt, új költői magatartást alakít ki Adyval szemben. Egy csoport, tanítványai élén jelenik meg, gúnyt és nevetségességet vállalva, külsőségekkel is elhatárolódik a tömegetől. A jelenség lényegét ragadja meg Bortnyik Sándor *Mester és tanítványok* című 1922-es kompozíciója. Az aszketikus, elhivatott, új tant hirdető próféta, Kassák botránykeltő, „papi” fekete ingben és kalapban jár, nyomában így tüntetnek hívei is, a „Kassák-katonák”. A próféta szigorú magatartási szabályokat követ és követel, mintája nyomán csoportrituálék alakulnak ki: zarándoklat Bécsbe, a mesterhez, csavargás az emberek között, közös séták, fényképezkedés.

Kabdebő Lóránt Szabó Lőrinc fekete kultusza c. tanulmányában *A vezér* c. vers a vizsgálat tárgya. A Pesti Naplóban 1828-ban megjelenő vers Szabó Lőrinc 1838-as kötetébe került bele, s a két időpontban más-más akusztikájú. A mű a „fekete legenda” kiindulópontja, noha éppen akkor, 1927–28-ban íródott, mikor Szabó Lőrinc szakított messianisztikus illúzióival, a direkt politikai átgondolásokkal, azzal az eszmével, hogy a társadalmat egy kívülről jövő erő — a diktátor — váltja meg. A költő többé nem vátesz, hanem saját öntörvényű világának megteremtője.

Tverdota György A Nekro-logika. József Attila halotti búcsúztatói c. előadása József Attila-gyászbeszédet, halotti búcsúztatókat elemzett a hagyományos

gyászbeszéd klasszikus retorikai kellékeinek mentén. A megrendültség kifejezése, a hallgatóság megszólítása, a siratók körének kijelölése, a vigasztalás toposzainak összevetése termékeny következtetéseket hozott. József Attila a nekrológokban vált „klasszikussá”. A szenvedés, a „passio” kiemelődik az életműből, önálló jelentést kap: a ritualizált életrajz és az életműből kiválasztott „végső versek” szinkronba kerülnek. A „Kéi József Attila?”-kérdés felvetése a kultusz közösségi koherenciateremtő funkciójára mutat rá.

Zimonyi Zoltán Valóssá élni a világot. Kultikus vonások a népi irodalomban címmel a népi írók mozgalmát elemezve megállapította, a kultikus elemek nem alkottak összefüggő egységet, nem jött létre kultusz. Céljuk egy új magyar ideológia megteremtése volt, amely a népből, a szegény parasztember mitikus figurájából indult ki, a szóbeliség megemeléséből, megélt, feltétlen igazából. Az írók prédikátor előképek nyomán járják a falvakat, az ideológia mozgalomná válik. Németh László elhivatottságában, küldetésstudatában van kultikus vonás, a példaadás, mintateremtés, az „én vagyok magam a magyar ifjúság” gesztusa prófétikus.

Takács Olga Kultusz és pótcelexvés. Gyóni Géza utóélete címmel ismertette a Dabason, amely 1966 óta Gyón községet is magában foglalja, kibontakozott Gyóni Géza-kultuszt. A Gyóni-kultusz a két világháború közt volt eleven, a mártírsors emelte érdemén felül népszerűvé a költőt, a szibériai fogolytársak visszaemlékezéseit és tárgyi anyagot összegyűjtve alakult meg tiszteletére a Gyóni Géza Társaság. Az 1960-as évek dabasi Gyóni-kultusza elsőként a helyi emlékeket elevenítette fel: a költő szerkesztői tevékenységét, öngyilkossági kísérleteit, szerelmi románcait. A helyi értelmiség, majd lassanként az egész község bekapcsolódott a Kör tevékenységébe, emlékesteket szerveztek, vetélkedőket, szavalóversenyeket. A kiéletlen polgári aktivitás kapott itt teret, állami támogatás nélkül, saját erejükre támaszkodva dolgoztak: Gyóni könyveket szereztek be az iskoláknak, a tévesznek, gondozták a családi sírt, köztéri szobrot emeltek. A kultusz tetőpontján a mozgalom hirtelen kifulladás, s a hetvenes évek közepén már alig tudták a dabasiak, ki volt Gyóni Géza.

Szigeti Csaba: A „Bartók-vers”. A bő választékú Bartók-versek elemzése során a szerző arra a megállapításra jutott: Bartók — fantomtárgy, lehetőség arra, hogy a bartóki zene keltette benyomások alapján ideológiáról beszéljen a költő. A konkrét figura eltűnik, a versek közös jellemzője, az emelkedettség elfedi az egyedi jegyek hiányát. Így jön létre a Bartók-kultusz jegyében a „Bartók-szintetizátor”, amely egyszerre népi és individuális, nemzeti, kelet-európai és kozmopolita.

Kovalovszky Márta: Öcsike és a kultusz. Új kultuszformák a kortárs művészetben címmel a szerző az ef Zámbo István (Öcsike) székesfehérvári kiállításmegnyitóján bemutatott performance kultikus jegyeit elemzi. A művész festette képek zárt terében, saját képi szimbolikáját megelevenítve, a szünetés-halál misztériumát idézi, éli meg a két szereplő. A szöveg értelmetlen, érthetetlen, az eszközök, az öltözék jelentése, szerepe ismeretlen, mégis minden a helyén van, szertartás résztvevői, szereplői vagyunk. Riasztó, meghökkentő, lenyűgöző játék, egyszerre idézi a népi misztériumok és a karneváli maskarák világát, a hagyomány, a rítus elhalása, az organikus kultúra szétesésének korában.

Kozák László: Az önműködő kultusz — a média. A dolgozat kiindulópontja: a média ugyanúgy közvetítő az ember és egy távoli valóság között, ahogy a médium, a jós, az áldozópap, vagy a különböző vallások hírnök-figurái — Hermész és Jézus — közvetítők a reálisan létezők és a szellem világa között. A közvetítettség megszünteti az időt és a teret; a modern média a cselekvés, az esemény valószínűségét is elveszi azzal, hogy maga adja meg jelentőségét, hiszen gondoskodnia kell arról, hogy a világ mindig új és jelentős legyen.

Szerdahelyi Zoltán: A Hajnóczy-legenda. Hajnóczy Péter tudatosan alkotta újjá saját sorsában a deviancia-kultuszt, előképnek tekintve Adyt, Cholnokyt, a Magyar Pimodán világát, a magyar irodalom önelveszejtő típusait. Morózussága, furcsa allűrjei, emberi megnyilvánulásai befolyásolják művei megítélését, a kritikát is. Halála fordulópont, a gyászbeszédek, versek már mind respektálóak, rengeteg film, képzőművészeti alkotás születik Hajnóczy emlékére. Jellemzőnek ekkor szabadság- és igazságvágyát, megalkuvásnélküliségét tartják.

Gerő András: A második parancsolat és a magyarok istene c. dolgozatában azt fejtegette, hogy a nemzeti múltban Kölcsey *Himnusza* csinált a vallás istenéből nemzeti istent, a „magyarok Istenét”. Trianon után a veszélyeztetettség tudata fölerősíti a nemzeti isten iránti vágyat. Magyarország ismét Szűzmaria országa lesz, megszületik a nemzeti hiszekegy. Ki is a „magyarok Istene”? A kor, a két világháború közötti időszak igényelte a nemzeti történelem kultikus, misztikus újrafogalmazását. Lehetőség lett volna az ún. nemzeti deizmusra, az eredetmonda kultuszára, a csodaszarvas, Hunor és Magor tiszteletére, de ez nem vált népszerűvé. Egy másik lehetőség: a nemzeti történelemből kiemelt figurákat istenné emelni, megsérteni a „faragott kép” tilalmát. A reformkor Zrínyi körül épített ki kultuszt, 1848–49 után a szabadságharc, Kossuth szakralizálódtak. Egy harmadik út Adyé, aki új mitológiát alkotott, itt a haza közössége mellett az individuum is megistenülhet. Hangsúlyosan veti fel a dolgozat, hogy a jelen a „faragott kép” választásának pillanata. Ha megtartjuk „nemzeti isteneinket”, ez behatárolja intellektuális lehetőségeinket. Idegen isteneket is választhatunk, de azt is, hogy ne legyen többé „faragott képünk”.

Szűcs György: Szó/kép. A magyar hiszekegy elemzése. 1920 júniusában írtak ki pályázatot egy nemzeti imára és jelmondatra, amelyet Pappvári Elemérné nyert meg. Nem sokkal később miniszteri rendelet kötelezte az iskolásokat az ima mindennapos felmondására, eléneklésére; Csók István megfestette az imát, s hamarosan felavatták Pappvári Elemérné szobrát is. A dolgozat e siker titkát a két világháború közötti Magyarországon megszülető, sajátos trianoni szimbolika megfejtésében kereste. Az elszakított országrészek miatti fájdalom egyedi példái a budapesti Szabadság tér, és a szegedi Dóm tér emlékművei, épületei, sokszínű, évenkénti rítusokra, eseményekre lehetőséget adó kialakításuk. Például a Nemzeti Bank előtt félárbcera eresztett országzászló, amelyet csak a Felvidék visszacsatolásakor húztak fel; illetve a szegedi Fogadalmi templom, amelynek egyik kapuját évről évre kizárólag a trianoni béke napján nyitották meg.